

José Luis Ramírez

Retorik som humanvetenskaplig kunskapsteori

Retorik är något mycket viktigare och mycket bredare än en teknik eller en träning i att åstadkomma en effekt. Det handlar då inte bara om att använda språket på ett effektivt sätt, utan om att förmå lyssna på vad språket säger och förstå vad det visar. På samma sätt som positiva vetenskaper (med naturvetenskapen som paradigmen) försöker förklara en existerande företeelse, kan man säga att varje konst – som till exempel retoriken – också har sin vetenskapliga förklaring. I ena fallet förklaras *vad någonting är*, i det andra förklaras *hur någonting görs*. Det handlar egentligen inte bara om en, utan om två former av vetande eller vetenskap: en kunskap om fakta (lat. *facta* = det givna eller det redan gjorda) och en kunskap om handlingar; man skulle kalla det *facienda* (= det som ska göras, och på vilket sätt).

All mänsklig kunskap och alla vetenskapliga system är produkter av mentala generaliseringar som kan hjälpa oss att hantera liknande problem och att förstå jämförbara situationer. Det vanliga är dock att en praktisk kunskap eller en vetenskap som uppstått för att förstå och lösa problem inom ett specifikt område, senare visar sig ha en bredare användning och gälla även andra näraliggande områden. Datoriseringen till exempel, uppfanns i samband med militära problem och kom så småningom att användas som ordbehandling i största allmänhet. Idag är datorisering en teknik för informationsbehandling och förmedling av alla slag. Knappast någon kunde tro att hela vår

samhällsliv och så skilda former av arbete skulle bli så beroende av datorer som de har blivit. Newtons storhet låg inte så mycket i att ha funnit en helt ny förklaring utan i att med en enda teori ha kunnat förklara det som tidigare omfattade flera skilda teorier. De stora tänkarna är alltid ute efter allomfattande synteser, en drift som ibland också kan leda fel. Alkemi ledde inte till någon hållbar kunskapsform, men teorin om atomens struktur träffade rätt, liksom teorin om kroppens celler. Några teorier dör för att lämna plats åt andra: en teori fick ersättas med vägteori i fysiken. Genom analogiska slutsatser av *metaforisk* karaktär överförs teoretiska mönster från ett område

till ett annat och genom associativa slutsatser av *metonymiskt*¹ slag vidgar man förståelsen om sambandet och orsaken.

Retoriken brukar, lite ensidigt, presenteras som ”konsten att övertyga”. I bästa fall presenteras den som ”konsten att tala”, vilket åtminstone vidgar dess användning till *samtliga* talsituationer utan att skilja ett syfte från ett annat.² Retorik är något mycket viktigare och mycket bredare än en teknik eller en träning i att åstadkomma en effekt. Det handlar då inte bara om att använda språket på ett effektivt sätt utan om att förmå lyssna på vad språket säger och förstå vad det visar. På samma sätt som positiva vetenskaper (med naturvetenskapen som paradigm) försöker förklara en existerande företeelse, kan man säga att varje konst också får sin vetenskapliga förklaring. I ena fallet förklaras *vad någonting är*, i de andra förklaras *hur någonting görs*. Det handlar egentligen inte bara om en, utan om två former av vetande eller vetenskap: en kunskap om fakta (lat. *facta* = det givna eller det redan gjorda) och en kunskap om handlingar; man skulle kalla det *facienda* (= det som ska göras och på vilket sätt).

Det som förenar alla vetenskaper av båda slag är att de med någorlunda säkerhet försöker förklara ”varför”. Men frågan om ”varför” är tvetydig och kan syfta på två olika typer av förklaringar. Vi kan fråga: ”varför är det så?” (till exempel ”Varför har lampan slocknat?”) men vi kan också undra efter meningen eller intentionen (”Varför tänder du lampan?”). Fäktakunskapen begränsar sig till insikter om orsak-verkan (kausalitet) medan handlingskunskapen syftar till effek-

tivet eller etik (finalitet, syfte eller ändamål). Fäktavetenskap relateras till *sanning* medan handlingsvetenskap styrs av kvalitativa bedömningar om *det som är bra* och det som är gott. Fäktakunskap lämpar sig för *kalkyler*, förenkligar och abstraktioner, medan handlingskunskap kräver *diskursiva överväganden* och rör sig med komplexa realiteter: ju fler detaljer desto bättre. (Jag gör senare en jämförelse mellan *induktion*, å ena sidan, och *exempel* och berättelser å den andra).

Retorik kan inte reduceras till en konst att tala, med mindre än att den stöds i en vetenskaplig kunskap om vad det innebär att tala och hur och varför den talande aktiviteten når ett syfte eller leder till ett visst resultat. ”Språk” betyder både orden och vad vi gör med dem (språket). Tyskan har två skilda ord för ”språk”: *die Sprache* och *das Sprechen*, men svenskan blandar ihop och skiftar – utan att vi märker det – mellan handlingen (språkbudet) och handlingens instrument (de brukade orden) eller mellan handlingen och dess resultat. Fenomenet heter ”metonymi” och undersöks just i retoriken. Behovet att särskilja handlingen som sådan i ett språk som blandar samman handling och ting (med tinge som huvudbetydelse) har gett upphov till ett nytt bruk av ord som ”kunskapsa” och ”språk a”, som inte finns i normal svenska och forcerar vår vokabulär, för att tvinga oss att tänka på handlingen enbart.³

Vi skulle kunna känneteckna retoriken

-
- 1 Metafor och metonymi, så kallade troper, är två retoriska begrepp som på sistone fått en mycket större ”signifikativitet” än vad klassisk retorik gjorde gällande.
 - 2 Vi talar inte bara för att övertyga, utan för att provocera, för att klargöra vad vi menar och även för att förstå oss själva. Först när man skriver ner någonting kan man klargöra vad man egentligen vet och tycker.

3 Ordet ”kunskapsa” betyder på svenska ”spionera”, men eftersom ”kunskap” har kommit att syfta ensidigt på kunskapens objekt (de kända) har ett behov av att, utan missförstånd, benämna själva handlingen gjort sig gällande. Kampen mellan psykologism och logicism vid 1900-talets början gällde detta problem. ”Språk a” användes för att beteckna ett mer intimt sätt att prata vid. Nu används det ofta för att återge ”språk” som själva handlingen, till skillnad från orden. (Tyskan skiljer, som sagt, mellan *Die Sprache* och *das Sprechen*.)

som ”uttryckets vetenskap”. Men även ordet ”uttryck” lider av en metonymisk sammanblandning mellan handlingen att uttrycka och det som resulterar därav. För att undvika denna tvetydighet kan vi definiera retoriken som *uttryckandets vetenskap*, en vetenskap om *hur* människor yttrar eller ”uttrycker” vad de tänker på, med hjälp av artikulerade ljud (det vi vanligen kallar för språk) eller med andra tecken. Skriften är en teknik som förvandlar ett ursprungligt talat språk till synliga tecken. Man övergår från att höra till att läsa, vilket har haft ett överväldigande inverkan på vår sätt att tänka och att förvärva kunskap.⁴ Utan skriften skulle vi aldrig ha utvecklat det som vi kallar vetenskap. Vi skulle då enbart ha hållit oss till vår erfarenhetskunskap.

Människan är, enligt en från Aristoteles vedertagen beskrivning⁵, ett samhällsdjur. Hennes kunskap om verkligheten, men framförallt hennes kunskap om hur hon ska leva och handla, utvecklar hon i gemenskap med andra. Därför är språkaktiviteten (överföringen mellan tanke och språk) alltså närvarande i varje mänsklig situation. Till och med när vi tänker i ensamhet, för oss själva, har vårt tänkande redan formats, via språket, av den gemenskap i vilken vi vuxit upp. Det är ingen konst att bli en Robinson Crusoe, när man bär med sig allt det man lärt sig tidigare tillsammans med andra. Retorik är där för den mest grundläggande instrumentella kunskapen en människa kan besitta, en ”kunskapandets teori” (se fotnot 3), snarare än en kunskapsteori. Det är lätt att förstå varför retoriken utgjorde den högre spetsen i den triangeln som hette *trivium* och som utgjorde fundamentet för all skolbildning i den medeltida högskolan. Vilka ämnen vi än ägnar oss åt så gör retorikvetenskapen oss medvetna om hur denna kunskap är konstruerad. Medan filosofisk kun-

skapsteori och logik tar elementen och grundbegreppen för givna, tvingar retoriken oss att se vårt eget öga. Vetenskapen försöker se längre än näsan räcker, men retoriken hjälper oss att se själva näsan och de glasögon som sitter på den. Problemet är att man inte kan granska och ifrågasätta sina verktyg utan att använda sig av desamma för att nå sitt syfte.⁶ Man granskar tankar med tanken och man talar om orden med ord. Det är som att lyfta sig i håret, eller att blåsa en ballong inifrån. Retoriken själv kan inte bli riktigt förstådd annat än genom att vända retorikens kunskap mot sig själv. Många som kallar sig retoriker är oförmögna att se detta och de bidrar till omedvetna själv- motsägelser och till de missuppfattningar som retorikkunskapen i grunden lider av.

Retorik som grundläggande kunskap för samhällsplanering

Om retorikkunskapen är grundläggande för alla kunskaper och alla vetenskaper, i synnerhet för praktiska kunskaper och vetenskaper, är den av ojämförligt värde för samhällsplanering eftersom samhällsplanering inte handlar om att ”bygga” samhällen (detta är byggkonstens uppgift), utan om att hantera begrepp och ord och att skapa trovärdiga resonemang som kan hjälpa till att fatta goda beslut eller att på ett bra sätt organisera de aktiviteter som bidrar till samhällets utbyggnad.⁷ Samhällsplaneringen är ingenting annat än en god användning av tankar och ord som han leder till kloka åtgärder. Av dessa åtgärder uppstår faktiskt först

6 Det vanliga är att verktyget och vad verktyget åstadkommer kan skiljas åt. En hammare hamrar något annat än sig själv och en hand fångar också något annat än samma handen. I språket är detta åtskiljande betydligt svårare.

7 ”Mitt verk arbetar nästan enbart med språk. Vi har inga andra medel” skriver Lennart Holm i sin egen artikelantologi (1995), s. 40.

4 Se Ong (1990).

5 *Politiken* {1253a 7ff.}

efteråt och först då kan man utvärdera det som har gjorts, återigen genom en retorisk användning av talar och ord. Övriga användbara utvärderingar är de två mest grundläggande formerna för en diskursivitet som står i retorikens fokus.

Syftet med denna översikt är att visa hur retorikens traditionella begreppsapparat kan användas som forskningsmetod i samband med handlingskunskap. Jag menar att samhällsplanering och samhällsplaneringsforskning har stora metodologiska vinster att göra genom att använda sig av det kunskapschema som skapades av Aristoteles och som har bevarats ända fram till vår tid under benämningen "retorik". Vi gör klokt i att använda dessa verktyg men inte slentrianmässigt eller på samma sätt som tidigare, utan med anpassning till den typ av frågor och problem som vi möter idag. Låt oss då översiktligt ta upp några av retorikens grundbegrepp och visa i vilken riktning de kan användas som förståelse- och analysverktyg, särskilt inom samhällsplanering och samhällsplaneringsforskning.

Topik eller inventio

Topikbegreppet i retoriken motsvarar det som man skulle kunna kalla för tankevanor (just vanor), perspektiv eller tankeparadigm. Min egen benämning är "det förgivettagna", ett nytt men väldigt uttrycksfullt ord som är svårt att konstruera på andra språk.⁸ Topiken sätter fokus på sådant som vi tänker *med*, inte på vad vi tänker *på*. Den utgår från att kunskapsval och kunskapsformuleringar är beroende av mänskliga kunskapsaktörers (kunskapshanterare och kunskaps-

yttrare) personliga situation och sociala miljö. Det man uppmärksammar och talar om samt sättet att göra det, är beroende av vilken "kultur" man lever i. Man kan bara till fullo förstå vad människor yttrar och talar om, när man känner till den historiska och kulturella miljö som inspirerat deras handlingar och deras kunskap. Matematikens och naturvetenskapens anspråk på en absolut objektiv och oberoende kunskap upphör att gälla så fort man går över till människokunskapen. Men eftersom även matematik och naturvetenskap är mänskliga kunskapskapelser, det vill säga mänskliga aktivitetsprodukter, så är inte ens matematik och naturvetenskap undantagna från ett topiskt betraktelsesätt. Det är detta som kännetecknar dessa vetenskapers historia och utgör grundtanken i Kuhns paradigmatteori. Vi använder invanda ord som "teori och praktik" och tror att vi inte skulle klara oss utan dem och att de står för något lika givet som regnet. Men alla grundläggande ord och begrepp är *förgivettagna* och inte alls nödvändiga. Vi skulle ha kunnat tänka och tala även med andra begreppssystem och andra ordförråd. Varje vetenskaps grundläggande definitioner är konventioner som hjälper oss att komma överens om det vi talar om. Så är även fallet med "teori" och "praktik".⁹

Topikforskningens betydelse ökar i ett globaliserat samhälle där kulturgränserna och isoleringen av det ena tänkesättet från det andra blir allt mer omöjliga. Topikforskning är dock fortfarande ett obevandrat område, även om det har förekommit en rad insatser i samma riktning med andra benämningar: paradigmatteori, mentaltetsforskning, begreppshistoria, etc. Benämningen *Topikforschung* användes dock i tysk litteraturvetenskap under 1900-talets första hälft som ett slags forskning om för givettagna temata¹⁰.

8 I jämförelse med engelskans "take for granted" eller dylikt är svenskan en skönhetsförebild. Ordet "förgivettaget" som Gunnar Olsson lärde oss att använda, är självt inget av Svenska akademins "förgivettaget" ord, men att det är både svenskt och förståeligt kan det knappast råda någon tvekan om.

9 Jullien utgör en original jämförelse mellan grekiskt och kinesiskt tänkande.

10 Kayser (1948).

Att tala om topik leder oss till att tala om begrepp och kategorier. Vi kan inte tala om ett begrepp utan att nämna det med ord. Man kan då säga att orden är den form som låter en tankemening komma till uttryck. Vi har där försvårt att skilja mellan begrepp och ord trots att de inte är samma sak. Begreppen är individuella föreställningar om något som man fäster sin uppmärksamhet på. Orden är *gemensamma* uttryck med vilka vi lär oss att förena personliga situationsrelaterade begrepp för att utbyta tankar med varandra. Ord är som pengar¹¹.

Begreppsforskning

Begreppen är individuella mentala föreställningar som uppstår i bestämda situationer under inverkan av kulturen, medan orden är kulturella konventioner som hjälper oss att bilda och hantera våra begrepp, att göra dem bestående, i interaktion med varandra och i situationer som involverar oss tillsammans. Även om vi är ensamma med våra tankar så är våra tankar kulturellt förvävade.

Vi saknar en välgrundad uppfattning om vad begreppen (som mentalt företeelse) är och vad de står för. Vi tar för givet, utan närmare undersökning att ett begrepp bara är ett slags bild av något och skillnaden mellan begrepp och ord suddas ut. Vi gör ständigt så kallade begreppsanalyser, men begreppet "begrepp" blir aldrig ifrågasatt. Vi har därför lättare att veta något om det som står framför näsan på oss än om det som ligger på näsan. Om vi försökte rannsaka vad som faktiskt sker inom oss själva och vad vi gör med det, i stället för att ta för sant allt det vi lär oss i skolan (grammatik, semantik, logik, etc.) skulle vi kanske bli lite klokare. Grammatiken och kategoriläran är de äldsta försöken (sedan stoikerna) att särskilja mellan olika typer av begrepp och ord. Vi lär oss ore-

flekterat samma grammatik generation efter generation. Här vidlag lär vi oss att se begreppen som någon slags bilder av verkliga ting och orden som en påklädde etikett. Vi ser alla ord som något slags substantiv. Det vore således motiverat och angeläget att göra en grundlig och odogmatisk undersökning av vad begreppen och orden står för, att särskilja deras olika funktioner och att övervinna den gamla skåpmatens som traditionell språkvetenskap stoppar i oss. En naturvetare tilläts inte hävda en gällande teori eller princip utan att visa att alla de underliggande fenomenen utan undantag stämmer med principen. Men vad språkvetenskapen anbelangar tycks det räcka med att röra sig med enstaka passande exempel. Alla ord exemplifieras med substantiv och dessa med "bor det", "sof fan" eller "hästen". När man läser semantiska sofistrier om ordens innehåll och referens frågar jag mig hur många "avundsjukor" dessa språkvetare kan peka ut i ett samhälle. Inom samhällsplaneringen till exempel ger man sig i kast med att hjälpa de arbetslösa genom att undersöka "arbetslösheten", som om det vore samma sak. Det är vid det här laget även känt vilken röra användningen av ordet och begreppet "invandrare" har åstadkommit.¹²

Att undersöka relationen mellan ord och begrepp och deras användning i vårt umgänge med verkligheten leder till en typ av metaforsteori som väsentligt skiljer sig från vad en traditionell litterärt fixerad retorik velat göra gällande. En modern metaforsteori är intimt förbunden med ordbildning och ordbruk i största allmänhet, inte bara som en resurs att ta till vid speciella tillfällen. Vad det handlar om är vårt behov av att använda en yttre form eller en yttre bild för att uttrycka en bakomliggande eller associerad föreställning eller funktion. Vi använder kända ord och uttryck i nya situationer när de kan hjälpa oss att förstå varandra genom

11 Se Lång (1982).

12 Se Ramirez (2000).

att associera till liknande situationer och liknande ordbruk. Någon direkt eller någon avledd betydelse finns inte. Det finns bara en förvärvad vana att använda ord i jämförbara situationer och att fastställa jämförbara relationer. En flicka är "söt" inte där för att jag smakar på henne, utan där för att hon skapar samma angenäma upplevelse som en söt frukt eller en sockerbit. Situationens igenkännande får oss att välja passande uttryck, vilket inte är helt oproblematiskt. Det kan nämligen avslöja lika mycket om oss själva som om det vi vill säga något om. Jan O Karlsson talade om sin "arbetsmiddag" när pressen talade om hans "kräftskiva". Och Göran Persson talar om "konferensanläggningar" när pressen enbart talar om "vingårdar" efter Systembolaget's mutskandal. Att Perssons fru är chef för detta bolag gör inte nyheterna mindre pikanta och säljbara. Det handlar inte om sanning utan om hur man vill att andra ska uppfatta den verklighet vi talar om. I massmedia är allting spektakulärt, men sättet finns i alla former av diskurs. Frågan är då hur man väljer uttryck, tema och argument i ett planeringsresonemang och vilka omedvetna intentioner som döljs i det vi säger. Det retoriskt viktiga är inte det som sägs utan framförallt det som tas för givet. Ty några objektiva resonemang finns ej, allting är tänkt inom ett perspektiv och många menings-skiljaktigheter kan bero snarare på perspektivet än på resonemangen.

Diskursens tre budskap: logos, ethos, pathos

Tre klassiskt retoriska begrepp som alla retorikstuderande lär sig är *logos*, *ethos* och *pathos*.

De står för tre skilda budskap eller, om man så vill, tre komplementära tolkningar av varje form av uttalande. De samverkar alla tre i ett och samma uttalande och de är

tre skilda aspekter av samma objektiva utsaga. *Logos* syftar till *det som sägs*, det vill säga vad utsagan refererar till eller betyder enligt gällande språkbruk. *Ethos* innebär att det sagda är sagt *av någon* och avslöjar någonting om honom eller henne. *Pathos* innebär att det sagda avslöjar ofta också talarens för-givettagna uppfattning om *den som han talar till*. Man talar med bönderna på böndernas språk och med de lärde på latin. Och man nämner inte repetitivet i den hängdes hus. Vi talar inte bara med våra ord utan med den andres ord och vi försöker ofta säga vad den andre vill höra. Ordet *pathos* refererar på grekiska till känslorna och retorikerna tolkar *pathos* som ett försök att väcka känslor hos åhöraren, men detta är att inte se talets relation till den andre i hela sin vidd. *Pathos* är inte bara att väcka känslor, det är också (och framförallt, skulle jag säga) att väcka tankar och åsikter. All pedagogik och all undervisning går ut på att väcka något hos lärjungen som denna kan känna igen.

Den traditionella retoriken för vanskar dessa tre begreppens kunskaps-teoretiska värde genom att reducera dem till medvetna tekniker för att övertyga. En talare måste tala så att han verkar tro värdig, hederlig, ärlig, insatt (kunnig) och sannfärdig. Han måste också väcka den andres känslor. Men detta är att använda *ethos* och *pathos* medvetet eller till och med manipulativt. Därmed har man tappat de tre budskapsbegreppens mest väsentliga roll: deras kunskaps-teoretiskt instrumentella eller metodologiska användning, deras roll som retoriska topiker eller måttstockar för att avslöja budskapens olika implikationer. En utsaga avslöjar ofta mycket om talaren och om dennes syn på åhörarna, som han inte är medveten om, hur mycket han än försöker förstå sig. Det avslöjar också mycket om talarens sociokulturella kontext. Valet av tema, talesätt, argumentering etc. avslöjar också en mentalitet och en tankestil (topik) som talaren är genomsyrad av. På detta sätt får de

tre retoriska budskapsaspekterna en oerhört viktig roll i handlings- och planeringsdiskurser. Men då rör vi oss i ett hermeneutiskt, inte i ett behaviouristiskt/positivistiskt fält.¹³

Logos står således, rakt upp och ner, för vad ett uttalande vill framföra om den verklighet den talar om. Det är den vanliga objektiva referensen som vi är vana vid i traditionell vetenskap. För denna vetenskap spelar ingen roll vem som uttalar sig, för vem man gör det och i vilket sammanhang. Själva uttalandet ska tas för sant eller falskt. Detta fungerar väl i faktivetenskap om naturen och dylikt. I mänskliga situationer är detta absurdt. Intressen och intentioner bakom det som sägs är inte oväsentliga när man ska fatta ett beslut som berör oss alla. En utsaga är riktad till en mottagare och sätet att formulera den visar vad den talande har för uppfattning om oss, om våra preferenser, övertygelser eller fördomar, samtidigt som han avslöjar eller försöker dölja sina egna. Ty båda saker kan ofta utläsas av en uppmärksam och retorikkunnig betraktare.

Den positivistiskt dominerade utbildning som vi förvärvat i skolan har (allt tal om kritiskt tänkande till trots) lärt oss att det viktiga i en utsaga är vad denna utsaga refererar till, det vill säga vad utsagan objektivt står för. Som om utsagorna skulle ha uppstått av sig själva och vore en ren avbildning av en verklighet i sig. Alla utsagor är emellertid valda av någon och av någon anledning. Erfarenheten säger oss också att ingenting får någon effektiv betydelse bara för att det är sant, om ingen tror på det. Påståendenas trovärdighet sätter dem i det mänskliga sammanhang där de hör hemma. Retorikens återopade våltalighet består i att det viktigaste inte är att tala sanning, utan att bli trodd. Därmed inte sagt att de enda viktiga är att bli trodd, såsom en retorik à la Göran Hägg vill göra gällande.

13 Se Ramírez (2002).

Retorik gör oss medvetna om att *det som sägs* är sagt *av någon* och *till någon*. Vi står tillsammans inför ett sakförhållande eller en situation, men vi uttrycker oss inte på exakt samma sätt. Vi uppmärksammar olika aspekter i det som vi beskriver och detta beror på vårt eget sätt att vara (vår personlighet, vårt synsätt, vår karaktär, våra personliga intressen etc) men också på vad vi tar för givet och på vem vi vänder oss till. Uppmärksamheten beror på den tänkandes *perspektiv*. Hur vetenskapliga vi än är så talar vi inom en ideologi. Vi tar mycket för givet som vi varken märker eller skulle kunna ifrågasätta. Bara en distansering till oss själva – att ställa sig ut inför sitt eget eller i en annans perspektiv – kan avslöja dessa förögonblicket omedvetna aspekter. Retoriken begränsas dock inte till det sagda utan undersöker också det för givettagna ej sagda. Detta ger upphov till ett särskilt retoriskt begrepp som heter *enthymem*.

Det dialogiska resonemangets struktur: entymemet

Ett *enthymem* brukar jämföras med ett deduktivt resonemang i logiken (*sylogism*), vilket är ett sätt att missförstå de retoriska begreppet.

I undervisningen brukar vi röra oss med listor som sätter upp begreppa i ett slag parallellt mot andra i ett annat slag. Man ska kanske vara försiktig med det. När man, för att förstå ett nytt och okänt begrepp, jämför det med ett som är känt, riskerar man att missuppfatta hälften, eftersom det nya begreppet mäts med de gamla. Vår jämförelse är en måttstock och görs på måttstockens villkor. Det är det som ibland skiljer till exempel en etnolog från en antropolog. Etnologen ser ofta det främmande beteendet utifrån sin egen kultur. Den "deltagande observationen" (en känd etnologisk arbetsmetod) kallade jag "vetenskaplig

turism” (redan många år innan vår statsminister började prata om socialturism). En antropolog bosätter sig i stället mitt i den kultur som han vill lära sig att förstå och lever på samma villkor som infödingarna. Jag har kallat denna andra metod för ”engagerat deltagande” och praktiserade det själv som kommunpolitiker och i det medborgarinflytandeprojekt i kommunplanering som jag drev under hela 70-talet i Haninge kommun.¹⁴

Ent *enthymem*, skriver Aristoteles och med honom varenda retorikhandbok, skiljer sig från ett sedvanligt vetenskapligt resonemang genom att det utesluter någon premis eller själva slutsatsen, när dessa tas för givna. Om jag säger att ”Johan måste vara finne eftersom han är född på Åland”, behöver jag inte tala om att ålänningar är finska medborgare, när jag talar med någon som känner till det. Säger jag det till någon som inte visste att Åland tillhör Finland, då lär han sig detta faktum på köpet, om han är på alerten. Annars frågar han ”Hur så?”¹⁵

Men skillnaden mellan det entymemiska och det logiska resonemanget är mycket viktigare än så. Ett vetenskapligt resonemang saknar egentlig agent eller författare (i vetenskapen gäller bara *logos*, inte *ethos* och *pathos*). Det fungerar som en kalkyl och blir färdigt i och med slutsatsen. Ett retoriskt resonemang som använder sig av *enthymem* äger alltid rum i en dialog mellan olika aktörer. En diskussion om samhällsplanering är en dialogisk arena, där skilda aktörer bidrar med sina egna synpunkter och erfarenheter, och *enthymemet* är dialogens struktur. *Entymemet* utgår ifrån att olika aktörer för in nya

aspekter och insikter ur de egna förrådet. Slutsatsen är hela tiden öppen och påverkbar. Man går kanske hem och sover på saken och när man dagen efter möts igen, ifrågasätter och reviderar man gårdagens slutsats.

Oavsett om ens uppfattning tillbakavisas eller om den bekräftas så vinner man alltid nya steg. Ty den som får bekräftelse har också fått nya insikter genom att mäta sin uppfattning med andras, jämföra dem och försvara sin egen.

En logisk/vetenskaplig diskurs (som egentligen är en kalkyl), använder sig av fasta, entydigt definierade begrepp och bara kan tillåta sig verbformer i tredje person singularis, samtidigt som alla påståenden är assertoriska och utesluter alla ord med osäker innebörd (”kanske”, ”förmodligen”, etc). *Entymemet* och det retoriska resonemanget däremot tar hela språkförrådet till sitt förfogande. Det betyder att även vetenskapsmän blir retoriker när de talar om sin vetenskap, det vill säga när de inte bara tillämpar den. Det som vi kallar vetenskap är bara kunskapsstekniker. Den egentliga vetenskapen, det vill säga ”vetenskapandet”, är (faktiskt) en retorisk arena.

Att veta och att förstå

Det deduktiva resonemanget är dock inte det enda som används i vetenskapliga och logiska resonemang. De empiriska vetenskaperna (samhällsplanering behandlas oegentligt bara som en sådan) använder sig i sina undersökningar av så kallade induktiva resonemang. Genom att studera ett tillräckligt antal fenomen av ett och samma slag når man fram till en formulering av allmängiltiga påståenden och principer. Detta är viktigt i en kunskap om faktadär man försöker kartlägga kausala (orsak/verkan) relationer. Samhällsplanering behöver också använda sig av faktakunskap som underlag, men det genuina i samhällsplanering är handlingskunskapen och där hand-

14 *Kommunplaneringen i Haninge - en modell för kommunal planeringsverksamhet.*

15 För en ålänning kan detta vara en aning kontroversiellt, eftersom ålänningar kämpat för att vara svenskar och många vill absolut inte betraktas som finnar. ”Glöm ej var du hör hemma” slutar Ålands nationalsång med. En finne och en bask lever absolut i motsatta tankeparadigm till det vi andra är vana vid.

lar det inte bara om att *veta* utan framförallt om att *förstå*. Induktionen måste här ersättas med en de taljerad bild av den situation eller det problem man måste hantera. Vetenskapens *induktion* motsvaras då av *exemplum* (ett retorikens härstammande begrepp som kommit att användas flitigt i alla sammanhang). På grekisk heter det, signifikativt nog, *paradeigma*. Retoriken lär oss att hantera *exemplum* och *berättelsen* som den undersökningsmetod som kan leda till förståelse och därmed till gott handlande. Intimt knuten till berättelsen är också *metaforen*. En metafor är som en komprimerad berättelse och en berättelse är som ett exempel på något annat, som ett *tecken*. Tecknet – exemplet – berättelsen och metaforen fyller i grunden samma funktion: att förstå någonting genom någonting annat.

Erfarenhetskunskap och empiri

I den etablerade synen på vad som är grundad och ogrundad kunskap och vad som krävs av varje forskningsprocess ”som vill betrakta sig som vetenskap” (för att härma Kants uttryckssätt), förekommer ofta kravet på *empiri*. En doktorand som i sitt avhandlingsarbete inte innefattar en passande empirisk undersökning riskerar att få sin avhandling stoppad. Jag har sett inte så få avhandlingar belamrade med meningslösa så kallade empiriska undersökningar som bara avsåg att legitimera vad författaren ändå tyckte sig ha kommit fram till och velat hävda.¹⁶ Ett något löjeväckande mass-

medialt uttryck för vissa ”sanningar” är: ”Detta visste vi redan, men nu är det vetenskapligt bevisat”.

Att förse en avhandling eller en vetenskaplig rapport med empiri – att göra en empirisk undersökning – innebär i vanliga fall att man företar sig vissa *förhandsgivna* åtgärder som kan bekräfta eller tillbakavisa något som man tog för givet och som kan kallas hypotes. Man vill veta om det påstådda stämmer. Principen är ganska sund, men utgår från att det finns ett tillvägagångssätt som är för givettaget. Forskaren brukar genomföra sin empiriska undersökning försedd med en uppsättning regler, definitioner, fastställda frågeformulär och beräkningsprinciper, etc. Vi känner detta från statistiken, som är en av våra mest utvecklade empiriska produkter. Doktoranden eller forskaren ska ifrågasätta resultatets sanning och bevisa den, men han eller hon måste ändå ta vissa principer och regler för givna för att komma fram till detta resultat. Metoderna för att nå fram får inte ifrågasättas. Metodologiska principer måste vara fasta, oberoende av vad de används till. Det har dock efteråt ofta visat sig att felet i en teori inte berodde på vad man undersökte utan på sättet att undersöka det.¹⁷

Det är intressant att konstatera att det grekiska ordet *empiri*, som vi använder för formaliserade undersökningar av praktiska företeelser, motsvarar det som på svenska heter ”erfarenhet”. *Erfarenhet* och *empiri* är emellertid på svenska inte detsamma. Det är ganska avslöjande att man behållit det gre-

16 Många citat från etablerade tänkare fyller samma funktion. En doktorand får inte ha hittat på någon genial idé som inte bekräftas av auktoritet. Anständighetsregeln som säger att ingen ska behandlas som idiot med mindre än att han visat sig vara det, gäller inte i en akademisk värld som ändå stoltserar med sin ”objektivitet” och ”opartiskhet”. Här ska lärjungen behandlas som idiot till dess att han nått graden, medan

en professor får hävda hur många tveksamma och kontroversiella åsikter som helst och ändå tas på allvar. Det visar hur ”ethos”-faktorn kan brukas ibland.

17 I kinesernas gamla tänkande förekom därför inte teoribegreppet. Man ska inte ta något för givet. Vägen måste trampas och finna sitt läge innan man ritat kartan, inte tvärtom, som många planerare gör. Klokheten råder att vi hela tiden reviderar våra teorier och anpassar dem till vad praktiken visar. Se Jullien (1999).

kiska ordet för att benämna något som på ett sätt ska motsvara det som kallas för erfarenhet, men på ett annat sätt inte. Ty *erfarenhet* är det som var och en lär sig rent personligen, genom att handla och genom det man själv blir involverad i. *Empiri* däremot är en förhandskonstruerad teknik, en formulerad checklista eller tillvägagångssätt som, på ett angivet sätt, ska betrakta, formulera och kodifiera det som man möter i den praktiska verkligheten. *Empirin* kräver total objektivitet, *erfarenhet* involverar alltid subjektivet. Medan erfarenheten alltid är helt förenad med själva praktiken, kräver *empirin* inte någon praktisk erfarenhet. Den är bara ett sätt att praktisera en teori. I bästa fall fastställer man sin empiriska metod efter att ha låtit sig påverkas av genuin erfarenhet. Det är kanske detta som innebär att få bevisat det man redan visste. Detta är dock *erfarenheten* som ger oss kontakten med praktiken, medan *empirin* ger oss teoretiskt bearbetade regler för att möta samma praktik på ett fastställt sätt. Empiriska metoder utgör vetenskaplig topik, förgivtagna handlingsregler. De är teoretiska verktyg, inte praktik. *Erfarenheten* försöker teoretisera en praktik, medan *empirin* praktiserar en given teori.

En viktig kunskapskillnad mellan *empiri* och *erfarenhet* är att empiri hjälper oss att *vet*, medan erfarenhet hjälper oss att *förstå*. Att *vet* är ofrånkomligt för en teoretisk kunskap. Handlingskunskapen behöver däremot också förståelse, annars blir vi robotar som handlar i blindo. Den vetenskapliga undersökningen använder sig av empiriska metoder och logiska tankestrukturer. I handlingskunskapen är det erfarenheten som står i blickpunkten och den resonansform som betjänar de studeras inte av logiken utan av retoriken. Relationen mellan empiri och erfarenhet handlar naturligtvis inte om "antingen-eller", om man ser den från erfarenhetens synvinkel. Det är bra och även nödvändigt att *vet* för att kunna *förstå* bättre. Men det finns mycket som vi vet

(faktakunskap) men som vi aldrig lyckas förstå.

Empiri och experiment

Empiri och *experiment* är inte heller samma sak. Ett experiment är en erfarenhetshandling som försöker konstruera en bra teori eller skapa ett önskat resultat. Empirin tar en metodteori för given och tillämpar den mekaniskt. Experimentet är inte bundet av några ofrånkomliga recept utan försöker uppmärksamma det som kan dyka upp på vägen och som är relevant för kunskapens utveckling. Ett experiment kan testa regler, men tar dem aldrig för givna. Där för heter det "experiment", ett ord som latinet bildade utifrån det grekiska ordet för "gräns" (*peras*¹⁸). Experimentet överskrider gränserna. Där för lever det farligt (lat. *periculus* = fara). Men den som lär sig något bra blir expert (*peritus*). Den teoretiska förståelsen, (om vi nu talar om en sådan) kan ställa sig utanför gränsen och se skogen, utan att störas av de enskilda träden. Men då får man ha rest sig ovanför träden och se det på nära håll.

I många sammanhang blandar man ihop begreppen empiri och experiment. Angriper man empirins dogmatism då försöker man forskansa sig bak om benämningen "experiment". Men det handlar inte om att byta ord och inte heller om att leva som man lär. Det handlar om att lära som man lever.

Retorikens diskurstyper

Den vetenskapliga diskursen (som i vår kultur har blivit modellen för det rätt änkta) består av allmängiltiga, tids- och kontextlösa påståenden. Dessa påståendesatser är språkliga bearbetningar som används för att med säkerhet hantera fakta och manipulera

18 *Periferi, perimeter, perifras* och många andra ord bildas på denna semantiska grund.

naturkrafter och orsakssamband. Det handlar då om att fastställa sanningar och hantera assertoniska uttryck om objektiva lagar som vi bara kan konstatera och lyda: *natura nisi parendo non vincitur* (naturen kan inte besegras utan att lyda den). Den rumsliga modellen som den vetenskapliga diskursen följer kan liknas vid en bild där allting är samtidigt närvarande.

Vi sidan av den etablerade vetenskapliga diskursen (som skapades i och med skrivspråkets uppkomst) utvecklar människan oräta diskurser, diskurser som innehåller rena åsikter men också kan involvera vetenskapliga fakta och vetenskapliga påståenden som underlag för sina handlingar. Det gäller sådant vars förverkligande står i vår makt och beror på vår förmåga och vårt kunnande. Modellen här är *tiden* och *förändringen*, processen och syftet (handlingen). Vi befinner oss nu mitt i den retoriska diskursen. Men den retoriska diskursen, såsom den beskrevs i den klassiska retoriken, omfattar inte bara en typ utan tre. De två angår två situationer som föranledde tre skild *diskurstyper*. Den traditionella retoriken kallar en sådan typ för *genus*, ett latinskt ord som inte är speciellt klargörande och som för en litteraturvetare skulle motsvara ett slags "stilart". Jag föredrar att tala om *diskurstyper*.

Medan tidsperspektivet är frånvarande i den vetenskapliga diskursen, är det närvarande i mänskliga handlingssituationer. Man kan först och främst tala om en diskurs som bedömer det som redan har gjorts, en *utvärderande diskurs* och en annan typ av diskurs som syftar till att bedöma eller fastställa det som ska göras eller inte göras samt hur det ska göras. Denna typ kan kallas helt och hållet för *handlingsöverbäggande diskurs*.

Utvärdering

Retorikhandböckerna använder sig rakt igenom av latinska benämningar och kallar den första (och äldsta) för *genus iudiciale*

(juridisk diskurstyp) vilket naturligtvis syftar till den typ av resonemang som praktiseras i domstolar. Namnet är dock inskränkt, ty denna typ av resonemang gäller lika mycket alla de situationer där vi diskuterar det som har gjorts, med syftet att bedöma om det var rätt eller fel. Att använda benämningen "utvärderande" för denna diskurstyp visar vad den handlar om. Men det avslöjar framförallt att många utvärderingsdiskussioner som ofta hanteras med vetenskapliga metoder, egentligen borde använda sig av retoriska metoder för att hamna rätt. Förutom utvärderingen av handlingar finns också en typ av rent vetenskapliga utvärderingar (båda former blandas ofta samman omedvetet i en sådan analys) som ägnar sig åt att konstatera kausala fakta som lett fram till ett visst resultat.¹⁹ All utvärdering syftar dock till ett kompletterande resonemang om godkännande eller fördömande av begångna handlingar och om åtgärder som ska vidtas. Då övergår det hela resonemanget helt och hållet till handlingsdiskurs.

Okunnigheten om retorikens värde har skapat en blindfäcka i den utvärderingsforskning som reducerar allting till sannolikhetskalkyler, statistik och andra matematiska hjälpmedel. Varje utvärdering måste självfallet utgå från fakta, det vill säga från något som redan är gjort och oåterkalleligt. Men medan vetenskapliga fakta är sådana som inte kan vara på annat sätt (kausala och nödvändiga naturlagar) är de fakta som undersöks i den utvärderande diskursen sådana som skulle kunna ha varit på annat sätt. Att ordet "facta" på latin betyder just "det gjorda" saknar inte betydelse i detta sammanhang. Man borde egentligen kalla naturens fakta för *data* och reservera "fakta"

19 På samma sätt som den förklaringskrävande frågan "varför" kunde syfta än på objektiva orsaker, än på subjektiva intentioner, får vi också två sätt att utvärdera (det faktiska och de avsiktliga).

för de t som har gjorts av någon. Bedömningen av det som hänt och de t som gjorts kan bara göras i kontrast med de t kontrafaktiska, det vill säga det som inte hänt eller gjorts men som kunde eller borde ha hänt eller ha gjorts.²⁰ Ty den utvärderande diskursen är inte bara ute efter själva faktum, efter det oåterkalleliga. Något måste visserligen, med vetenskapliga metoder, fastställas först som sant eller sannolikt; men detta är bara ett *underlag* för bedömningen av de t uppnådda resultatets kvalitet, de t vill säga för att fastställa om de t var rätt och godt eller om de t däremot var dåligt eller borde ha kommit till på annat sätt. Här erbjuder retoriken ett viktigt forskningsområde. Utvärderingen om de t förflutna ger oss underlag för bättre förståelse och hjälper oss att handla bättre i förutsättningen. Då befinner vi oss inför handlingsdiskursen, den viktigaste diskurstypen i politik och samhällsplanering. Det utvärderande genus är dock bara en del av de t handlingsövervägande genus, retorikens kanske mest grundläggande resonemangstyp. Ty vi utvärderar för att handla bättre och vi kan bara handla bättre om vi utvärderar.²¹ Om vi betraktar av vilken anledning utvärderingen etablerade sig som retoriskt genus iudiciale (se förtot 16), kan vi konstatera att domstolsförhandlingen först måste bevisa att visa saker *faktiskt* ägt rum, för att sedan bedöma i vilken grad de är godtagbara eller förkastliga (med hänsyn till alla försvarande eller förmildrande omständigheter). Allt detta ska dock leda till ett beslut som ska verkställas i framtiden. Domen går före straffet eller frigörande t från ansvar.

20 Collingwoods distinktion mellan händelser och handlingar vid studiet av människan är ytterst relevant. Se detta i Marc-Wogau (1983).

21 Vi förstår bakåt och vi handlar framåt, som Kierkegaard sade.

Övervägande av handlingar

Handlingsdiskursen kallas i retorikhandböckerna *genus deliberativum* (det vill säga den övervägande diskursen) och det latinska namnet låter här helt adekvat. Det är just det ord som moderna statsvetare och planerare använder som benämning ("deliberativ democracy", "deliberativ planning") utan att veta att den tillhör retorikens terminologi med 2400 år på nacken. Okunnigheten härvidlag är tragisk. En hel skara av forskare befinner sig här inför frågor och problem som kan och bör behandlas med retoriska metoder och till och med benämnas med retoriska termer, utan att veta om de t.²² Det var ifjol ganska skrattretande att få höra en professor i statsvetenskap i ett svenskt universitet uppträda inför ett auditorium bestående av retoriker och stoltsera med att ha funnit ett utmärkt uttryck till ett nytt forskningsspår: *deliberativ democracy*. Om Aristoteles *Retoriken* eller om Ciceros *De Oratore* eller Quintilianus' *Institutiones oratoriae* hade han ingen aning.

Denna viktiga diskurstyp handlar om det övervägande av framtida handlingar som hela vårt samhälle är ständigt involverat i. Här föreligger inte sanningar och fakta på samma sätt som i den utvärderande diskursen. Naturligtvis kan och bör handlingsöverväganden, såsom vi nämnt, utgå från en utvärdering av de t som gjorts tidigare. De t viktiga och oföretade t enda här är emellertid att avgöra vad som bör göras och på vilket sätt. I denna process bör man visserligen också ta hänsyn till vetenskapliga data. Men sanningen gäller då inte de t som redan har ägt rum och är oåterkalleligt. Ty i den mån man i dessa situationer kan tala om "sanning" så handlar de t om de t som är *möjligt*, mot bakgrund av vår kunskap om vad naturen och sakförhållanden tillåter. Möjlighetsbegreppet har två betydelse: den ena syftar

22 Det påminner om personen i en av Molières pjäser som sade sig ha skrivit prosa i hela sitt vuxna liv utan att veta vad "prosa" var.

till det kausalt möjliga och det andra till det som ligger i vår makt att åstadkomma (om vi inser det). Därför sade Francis Bacon att kunskap är makt, och menade inte därmed politisk makt, utan en förvärvad förmåga att handla.²³

Framställningsformen

Förutom den utvärderande och den övervägande diskursen återopas i retorikhandböckerna en tredje retorisk diskurstyp som kallas *genus demonstrativum*, den uppvisande eller framställande diskursen. För att placera den i relation till den utvärderande diskursen som syftar till det förflutna och till den övervägande handlingsdiskursen som spejar över framtiden, har man velat göra gällande att den uppvisande diskursen uttalar sig om det som sker i *nuet*. Ingenting kan vara mer missvisande. När man till råga på allt gör gällande att denna diskurstyp handlar om att berömma eller klandra och är närvarande i lovtal, middagstal och begravningar, då har man verkligen förringat värdet hos något som, tillsammans med topiken, är det mest centrala i det retoriska kunskapsförrådet.

Kunskapen om den uppvisande eller framställande diskursen är ingenting annat än en genomskådning av på vilket sätt taleskapare eller designare väljer ord, struktur och argument. De ofta avslöjar dennes positiva eller negativa inställning till det ena eller det andra, men också alla de andra element som vi tog upp som diskursens budskap (talarens personlighet, hans förgivetagna tankar och hans syn på oss åhörare eller läsare). Talaren eller författaren visar inte bara att något är sant; han visar också om han gillar eller ogillar något, genom att välja ord, infallsvinklar och argument. Den uppvisande framställningen är det instru-

ment som används för att göra en diskurs trovärdig.

Retoriken: övergång från fakta till handling och dialogens nödvändighet

Kunskapen om det som redan varit eller det som gäller allmänt ("det som inte kan vara på annat sätt" i Aristoteles ordalag) är det vi kallar faktakunskap och som vi betecknar som *sant*.

Men en annan form av kunskap är handlingskunskap: bedömning och avgörande av ett val av det ena eller det andra möjliga alternativet. Det som avgör valet är inte sanningen utan överensstämelsen med det som anses vara godtagbart i sig eller leda till önskvärda resultat eller konsekvenser. Frågan är hur dessa två former av kunskap kan samordnas. David Hume, som förfäktade en skeptisk filosofi, deklarerade att det inte finns någon naturlig övergång mellan *vara* och *böra*. Han menade alltså att hur mycket vi än vet om hur verkligheten förhåller sig, så avgör inte detta kunnande vad som ska göras. Helt oberoende av varandra är de dock inte. Vi vill just veta hur den nödvändiga verkligheten fungerar, därför att vi själva då kan framkalla ett resultat, nämligen genom att utnyttja de orsakssamband som är givna och som vi känner till. För att faktiskt kan vi inte utan vidare härleda vad vi ska göra, men vi bestämmer vad vi ska göra om vi vet vad de givna sakförhållandena tillåter. Kunskap om fakta ger oss förmåga att handla. Men den diskurs som reder ut fakta fungerar helt annorlunda än den som avgör handlingar. Faktakunskap avgörs genom etablerade vetenskapliga kriterier som använder språket på ett begränsat och bestämt sätt. Sanningen i våra slutsatser kan också ha prövats på förhand genom praktisk tillämpning (det som sedan sägs vara "vetenskapligt bevisat", när vi formulerar

23 *Et ipsa scientia potestas est* (Bacon's *Meditationes sacrae* från 1597).

det i logiska termer). Kända fakta använder vi utan att behöva prata så mycket mer om dem, så länge de är tillförlitliga (sanna) och inte falsifieras av nya fenomen. Men vad vi ska göra eller inte göra, vilka fakta och orsakssamband som vi måste känna till och utnyttja för att nå vårt syfte, om detta måste vi *överväga*. Det är kunskapen om hur denna diskurs går till och vilka fallor den kan innebära som är retorikens egentliga domän.

Faktavärlden är given för oss alla och det gäller att känna till den så exakt som möjligt. Men handlingar är något i princip inte givet, utan valbara. Problemet med handlingars valbarhet är att de tvingar oss in i ett samtal eftersom de för de mest involverade flera subjekt. Jag kan bestämma mina egna handlingar själv, men vad den andre gör eller inte gör blir lika externt, faktiskt och givet som naturfenomen. Om någon får för sig att slå mig eller om en sten ramlar ner på mig från ett berg kan dessa händelser anses vara lika ofrånklämt omliga. Men jag kan inte säga till berget: "Du ska inte låta sten rulla ner på mig." Jag kan bara sätta upp barriärer och hinder som stoppar berget eller binder det fast. Den andres handlingar kan jag dock försöka påverka genom att tala med honom. Det är denna möjlighet och tillika en nödvändighet att samordna våra handlingar med hjälp av språket som gör retorik-kunskapen angelägen. Om vi således skiljer mellan enskilt handlande och gemensamt handlande, så blir dialogen en förutsättning för den sistnämnda. Retoriken är till för att reda ut när och hur en sådan dialog äger rum och fungerar på ett sätt som leder till goda resultat och inte till ökade konflikter och problem. Samhällsplanering är ingenting annat än sätta till åstadkomma faktabaserade handlingsalternativ som kan tillfredsställa önskvärda mål. Det gäller att åstadkomma en välfungerande dialog som skapar det nödvändiga samförståndet kring de mål som ska nås och sättet att nå dem.

Retorikens diskursanalys

Man kan således säga att hela den retoriska kraften vilar på den *uppvisande diskursen*. Formgivning, designen, sätter att uttrycka, det som skulle kunna kallas diskursens estetik, utgör den så kallade uppvisande diskursen. Vi kan känna igen dess drag. Att i sak särskilja den från de övriga två diskurstyperna är dock omöjligt, eftersom varje utvärderande och varje övervägande resonemang hämtar också sin övertygande kraft från själva framställningssättet. Med enbart logik kan man inte uppnå samförstånd. Retorikens uppgift är att genomskåda de tillitsskapande aspekter som gör detta samförstånd möjligt.²⁴

Vi har härmed funnit att den retoriska genusläran kan få en mer modern och praktisk behandling än vad som framgår av de rådande klassiska retorikhandböcker. Å ena sidan har vi utvärderande och övervägande diskurssituationer. Vi kan då lägga till en *vetenskaplig* diskursform (det skulle kunna benämnas *genus scientificum* med behållande av den latinska terminologin) som alltid fungerar som faktunderlag för utvärderingen eller handlingen. Dess motsvarighet är de vanliga åsikterna eller *dóxa*, som består av allmänt för givna uppfattningar utan vetenskaplig grund. Denna *dóxa* utgör en stor del av topiken, av det för givna. Å andra sidan kan man fråga sig om de uppfattningar som anses "vetenskapligt bevisade" inte också är en form av *dóxa*. En vetenskaplig uppfattning kan hävdas till dess att man finner en bättre eller att man upp täcker sådana svagheter att uppfattningen ruineras. Ettablerade "vetenskapliga" paradigmer förfäktas av ett vetenskapligt etablissemanget som inte avstår från att använda sig av retoriska medel för att driva igenom sin uppfattning. Det retoriskt intressanta i en vetenskaplig diskussion är inte vad som sägs om de vetenskapligt aktuella studieobjekten,

24 Ramírez (2001).

utan de retoriska resurser som forskare och vetenskapsmän in volverar den vetenskapliga redogörelsen i, för att få den accepterad och för att kunna slå ner på dem som tycker annorlunda. I sin bok *Uppkomst och utveckling av ett vetenskapligt faktum* visar Ludwik Fleck²⁵ på ett utmärkt sätt hur vetenskapliga uppfattningar och begrepp växer fram ur vardagliga intressen och hur olika skolor, trots allt tal om forskningens frihet och om akademisk objektivitet, slår ner på och ignorerar dem som tänker ur andra perspektiv, i stället för att möta dem i en ärlig dialog. "Mänskligt, alltför mänskligt" skulle man med Nietzsche säga. Svensk policy vad gäller beviljande av forskningsanslag ger ett skrämmande exempel på arrogant åsiktsdespoti och nepotism som, för vånansvärt nog, ingen törs varken angripa eller ens försöka avslöja. Kejsarens nya kläder framstår här med all tydlighet.

Den så kallade uppvisande eller framställande aspekten i diskursen är inte en sårbar eller en egentlig diskurstyp, utan de som ger de övriga diskurserna (även den vetenskapliga) sin retoriska form, sin uttrycksform. Här kan man tala om diskursens *design*. När denna aspekt överdrivs så att diskursen förvandlas till ett elegant ordskal utan egentlig mening, då har estetisismen tagit över och retoriken förvandlas till det som i 200 år gav den sitt dåliga rykte.

Eftersom vi nu behandlar nu den retoriska diskursens former och funktion, är det på sin plats att särskilja retoriken från den lära som i modern tid upp tagit benämningen "diskursanalys". En utläggning av denna diskursanalytiska lära – som den som till exempel står att läsa i Marianne Winther Jørgensens och Louise Phillips "Diskursanalys som teori och metod"²⁶ – syftar till någonting helt annat än vad vi talar om när

vi behandlar diskursen retoriskt. För att göra en lång saga kort kan vi säga att den så kallade diskursanalysen, trots dess konstruktivistiska anspråk, är en analys av strukturen i det faktiskt sagda, en analys av ordens sammansatta betydelse i relation till vad de refererar till. Språket betraktas då som struktur (*die Sprache*) inte som handling (*das Sprechende*) och den genuint retoriska insikten ersätts med ett rent vetenskapligt och positivistiskt betraktelsesätt.

Det är naturligtvis fullt legitimt att studera diskursen på detta sätt, bara man gör klart för sig skillnaden mellan den och vad retoriken kallar diskurs. Det som uppstår är en metonymisk mångtydighet som också har ställt till problem i retorikens historia. I det retoriska studieintresset kan man skilja mellan en konst att tala och en konst att säga. Båda dessa är genuint retoriska på olika sätt.²⁷ Men talandet och sägandet alstrar också "det sagda" och det är detta som man, till exempel inom litteraturvetenskapen, har velat identifiera med retoriken som sådan. Vad vi här kallar retorik är dock en välgrundad insikt i vad det innebär att människan återger sina uppfattningar i form av externa ordstrukturer. Ordstrukturerna avslöjar mening och mänskliga intentioner och det är just detta samband som retoriken studerar. Därmed uppstår också en viss skillnad mellan retorik och semiotik. Människan är ett djur som bara kan förstå någonting genom att återge det med något annat, som kallas *tecken*. Semiotiken är mer intresserad av de påtagliga teckenstrukturernas betydelse, medan retoriken ser detta i omvänt perspektiv. För semiotiken är tecknets närvaro en förutsättning, för retoriken är tecknets frånvaro i en konkret situation också meningsfullt. Tystnaden inför någons pinsamt handlande eller vid en begravningskan ha en tyngre mening än alla ord.

En undersökning av diskursanalysens en

25 Fleck (1997).

26 Winther Jørgensen & Phillip (1999).

27 Ramírez (1997)

aning snåriga och pre tentiösa metodologi i ett retoriskt perspektiv (om det går att göra) skulle berika båda. Man kan säga att medan den analytiska språkfilosofin tillhör ett anglosaxiskt paradigm (som präglas av ett empiristiskt perspektiv) och diskursanalysen tillhör en fransk/strukturalistisk perspektiv, så ligger de två retoriska perspektivet, såsom den presenterats här, snarare i linje med en tysk/italiensk handlingsperspektiv (Humboldt, Vico, men även Collingwood). Under efterkrigstiden har utbildningen i Sverige präglats alltför ensidigt av det anglosaxiska perspektivet. Det verkar som om det som inte är författat på engelska saknar värde. Många avhandlingar hämtar sin bibliografi direkt från USA, utan att bry sig om att fråga huruvida något av värde har skapats här hemma. Anglofilin, som gränsar med angloerotismen, har efter 60-talet haft en förödande utarmningseffekt i Sverige. Att man vägrar se detta, beror på att den som sitter i Platons grotta blir omedveten om det som finns utanför.

Retorik som kunskapsmetod i samhällsplanering

Samhällsplaneringens retoriska kunskapsintresse gäller inte så mycket att skapa goda, övertygande diskurser som att veta hur dessa goda diskurser skapas och att sprida kunskap därom. Det handlar inte så mycket om att övertyga beslutsfattare om vilka åtgärder som bör vidtas och vilka mål som bör nås som att hjälpa till att få igång hållbara, allsidiga och välformade dialoger. Det gäller att avslöja felaktiga och sofistiska slutledningar eller begreppsförvirring samt att se till att diskursen tar hänsyn till så många aspekter som möjligt och att den blir presenterad på ett klargörande sätt. Det handlar mycket om språkgranskning och språkkunskap, men också om goda insikter kring varje planeringssituation och kring

närmast berör da eller involverade aktörer eller brukare.

Retorikkunskapens användning i samhällsplanering innebär att man utnyttjar den allmänna retorikkunskapen för att upptäcka och få insikter i hur en planeringsdiskussion går till, vilken begreppsbyggnad som uppstår i samhällsplanering – med bedömande av begreppens kvalitet – hur man åstadkommer allsidiga överläggningar som inte låter vissa intressen dominera eller dölja andra, etc. Samhällsplanering har den goda dialogen som ideal. Den ska omfatta tillräckliga kunskaper om fakta och konsekvenser, en utvärdering av tidigare handlingar och ett så ärligt och opartiskt övervägande som möjligt om det som kan och det som bör uppnås. Resonemanget ska dock mynna ut i en effektiv bedömning av det bästa sättet att nå fram till målet. Det säregna i varje planeringsprocess är att den framkallar en ny på en annan nivå. De planeringsnivåer som uppstår (övergripande planering, genomförandeplanering och verksamhetsplanering) stiller olika krav på faktakunskap och handlingskunskap och kan involvera också skilda aktörsgrepp. Varje nivå kan komma att kräva sin egen differentierade form. Det är sådana studier som en utbildning i samhällsplanering bör uppmärksamma.

Vid övergången från övergripande planering till genomförande- och verksamhetsplanering, blir kravet på retorisk trovärdighet allt större. Vill man genomföra en plan och se till att verksamheterna implementeras på rätt sätt så gäller det att få alla de involverade aktörerna att förstå rätt det som ska göras och att vara övertygade om att det är rätt att göra det. Att sätta igång en verksamhet som de involverade och berörda inte tror på, det är dömt att misslyckas.²⁸

28 Den kommunala planeringens akilleshäll var onekligen den medverkande personalens närvaro och pålitlighet. Hur bra och genomtänkt en plan än var så strandade den på grund av att

Samhällsplanering och design

En humanvetenskaplig handlingsteori, som använder retorik som sin egen kunskaps-teori, ligger till grund såväl för en medveten samhällsplanering som för en förståelse av vad designverksamhet innebär (designteori). Samhällsplanering och design är två skapande aktiviteter som hänger intimt samman. Samhällsplaneringens syfte är ju att skapa ett bättre och meningsfullt samhälle för alla. Design handlar om hur denna meningsfullhet kan komma till uttryck. Om vi utgår från begreppsparet Form/Funktion (eller Form/Mening) som påminner om strukturalismens Betecknare/betecknat, kan en god samhällsplanering inte bortse från vilka yttre former den skapar, medan designverksamheten är till för att finna de bästa formerna som passar ihop med den funktion man vill skapa eller den mening man vill ingjuta. Man skulle kunna säga att samhällsplanering ser frågan i ett *etiskt* perspektiv medan design ser den i ett *estetiskt* perspektiv. De är två sidor av samma mynt. Det ligger dock i designens natur att uppmärksamma de små detaljerna som tillsammans konstituerar formen. Men det befriar inte samhällsplaneringen från att också tänka på dessa detaljer. Om samhällsplanering kan betraktas som ett specifikt område av en allmän handlingsteori, så kan man uppfatta designteori som en teori om hur formen kommer till och bygger en bro mellan samhällsplanering och andra skapande aktiviteter.

berörd personal blev sjuka eller att de inte förstod vad planen avsåg eller att de inte kände någon större entusiasm för uppgiften. Själva planarbetet stod och föll med att planerna höll tiderna. Därför användes på 70-talet, i allt större utsträckning, konsultfirmor i den kommunala verksamheten. En konsult var tvungen att leverera resultatet inom föreskriven tid, annars fick han inte betalt. Det innebar dock en extra belastning för den kommunala ekonomin.

Den etiska aspekten har vi inte explicit behandlat tidigare i denna översikt. Men etik och retorik hänger samman, under förutsättning att man inte blandar ihop etik med moralism. Etik i sin ursprungliga bemärkelse (ordet "etik" skapades av Aristoteles) betyder inte bara moral, utan klokhet i vid mening. Samhällsplanering innebär en dialog som kan leda fram till kloka beslut och kan utveckla ett samhälle på bästa möjliga sätt för människorna. Aristoteles praktiska filosofi är ingenting annat än den äldsta teorin om välfärds-samhället som funnits. Den aristoteliska och ofortals sin enkelhet – svår förstådda distinktionen mellan *praxis* och *poiesis* är grundläggande. Den bygger på en skillnad mellan klokhet och skicklighet eller mellan etisk och instrumentell rationalitet (jfr. Weber). De mest effektiva är inte utan vidare de bästa för samhället, men de som gynnar samhället och medborgarna kräver ändå skicklighet i genomförandet. Det handlar om en dialog på olika nivåer: en medborgerlig dialog om det som berör oss alla och en professionell dialog som finner de mest effektiva och acceptabla medlen till de fastställda målen. Ty ändamålet helgar inte heller medlen. Det skapar en invecklad diskurs där det professionella inte är över det etiska, såsom det kunde hända i ett funktionalistiskt planeringstänkande.

Om retorik som idégivare vid avhandlingsarbeten

Jag har hittills presenterat retoriken som en viktig metodologisk instrument i olika former av human- och socialforskning, vid sidan av de tablerade positivistiska metoderna. Men man kan också göra den retoriska problematiken till huvudsak i sin forskning och då använda då samhällsplaneringen som studieföremål och retoriken som perspektiv. I dessa fall betraktar man ett konkret plane-

ringsfall ur retoriskt perspektiv för att studera den konkreta genomförda planeringsdiskursen och omständigheterna kring dess tillkomst. Man försöker då avslöja de bakomliggande mänskliga intentionerna som ställde frågorna och sökte svaren i de studerade fallen, men man kan också försöka fastställa (tolka) de perspektiv, uppfattningar, övertygelser och värderingar som styrde diskussionen.

Ett exempel

Som ett konkret exempel till ett tänkbart avhandlingsarbete skulle man kunna ta upp "Stockholms planeringsretorik". Fram till början av 1900-talet bestod Stockholms stad huvudsakligen av den centrala ön som idag kallas Gamla stan. Under drygt ett halvt århundrade pågick en diskussion i Stockholms kommun om behovet av att modernisera den så kallade "Staden mellan broarna" (Gamla stan). Modeller från andra länder, idéer om fysisk och social miljö etc. påverkade planerarna i sitt ivriga att göra om Sveriges huvudstad. Man kan då studera den planeringsdiskussion som pågick mellan 1850-talet och 1920-talet. Vid 1800-

talets mitt (efter införande av kommunallagarna) hör man ett uttalat önskemål som säger: "Vi måste göra oss av med denna barbariska rest av medeltiden". När 70 år hade gått, 1921, uttrycks målsättningen med orden: "Vi måste med alla medel bevara denna kvarvarande pärla från medeltiden." Det var två helt motsatta planeringsmål. Statsbyggnadstänkan hade förankrats under årets lopp. Vad hade hänt mellan dessa två uttalanden och under hela denna långa period? Här har vi ett exempel som inte saknar bibliografi, även om den inte direkt har behandlat frågan ur retoriskt perspektiv. En spännande och väldokumenterad historia således, som en djupdykning i kommunens arkiv skulle berika ytterligare. Vartför lyckades inte de gamla idéerna få fötfast? Hur gick debatten till bland makthavarna? Fanns det stridande intressen och idéer mellan kommunens styrelse, byggnadsnämnden och fastighetsnämnden? Jag bara antyder ett intressant forskningsstema utan att gå in på fler detaljer. Dokumentation och bibliografi finns, som sagt. Detta skulle vara ett exempel på en planeringsutvärderingsavhandling.

Om författaren:

José Luis Ramírez är professor i Humanvetenskaplig handlingssteori och lektor i retorik vid Södertörns Högskola.
Epost: jose.ramirez@sh.se

Litteratur

- Fleck, Ludwik (1997): *Uppkomst och utveckling av ett vetenskapligt faktum – Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Symposion.
- Holm, Lennart (1995): *Han, hon och huset*, Arkitekturmuseet.
- Jullien, François (1995): *The propensity of things - toward a history of efficacy in China*, Zone Books
- (1996): *Traité de l'efficacité*. B. Grasset.

- (1999): *En vis är utan idé*. Anthropos.
- Kayser, Wolfgang (1948): *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. Bern.
- Kommunplaneringen i Haninge - en modell för kommunal planeringsverksamhet* (Övergripande planering i Haninge 12979:17)
- Lång, Fredrik (1982): *När Thales myntade uttryck - en bok om det sakliga tänkandets ursprung*. Esbo.

- Marc-Wogau, Konrad (1983): *Filosofi genom tiderna – filosofiska strömningar efter 1950*. Bonniers.
- Ong, Walter J. (1990): *Muntlig och skriftlig kultur – teknologiseringen av ordet*. Anthropolos.
- Ramírez, J.L. (1997): ”Konsten att tala – Konsten att säga. En botanisering i retorikens trädgård”, i: *Rhetorica Scandinavica*, 3/97.
- (2000): *Socialplaneringens verktyg* (Stockholms regionplaner och –trafikkontoret, PM 2000:13),
- (2001): ”Den mänskliga existensens grund – en undersökning om tillitens fenomenologi”, i: *Tillitens ansikten*, red. Gunnar Aronsson & Jan Ch. Karlsson. Studentlitteratur.
- (2002): *Positivism eller hermeneutik – om människans kunskapsformer*. 4:e uppl. Forskarkooperativet dia-LOGOS.
- Winther Jørgensen, Marianne & Louise Phillips (1999): *Diskursanalys som teori och metod*, Övers. av Sven-Erik Torhell. Studentlitteratur.